

TAHRİM SÜRESİ

(سورة التحريم)

**Kur'an-ı Kerim'in
altmış altıncı süresi.**

Medine döneminin ikinci yarısında nâzil olmuştur. Mûteharrim, Nebî ve Nisâ sûresi diye de anılır. Âyet sayısı on iki olup fâsılası "ا، م، ن" harfleridir. Hz. Peygamber'in aile hayatını, dolayısıyla kadının din ve inanç yönünü konu edinen sûrenin muhtevasını üç bölüm halinde incelemek mümkündür. Birinci bölüm, "Ey peygamber! Hanımlarının bir kısmını memnun etmek için Allah'ın sana helâl kıldığı şeyleri neden kendine haram kılıyorsun?" sorusuyla başlar. Sûrenin adının kaynaklandığı tahrîm (haram kılma) olayı hakkında tefsir ve hadis kaynaklarında yer alan farklı rivayetlerin değerlendirilmesinden anlaşılacağı üzere Resûl-i Ekrem ile hanımları arasında bir kırgınlık meydana gelmiş, Resûlullah da eşleriyle bir ay kadar beraber olmamaya -yemin mahiyetinde- karar vererek ayrı bir yerde yatmıştı. Bunun yanında hanımlardan Hafsa'ya aile hayatına veya kendisinden sonra yönetimi Ebû Bekir ile Ömer'in yürüteceğine dair sır niteliğinde bazı şeyler söylemiş, fakat Hafsa bunları Âişe'ye anlatmış, ayrıca Hafsa ile Âişe kıskançlıkları yüzünden Resûl-i Ekrem'e karşı bir nevi tavır almıştı. Sûrenin ilk bölümünde, yapılan yeminin gerektiğinde bozulabileceği ve kefaretinin ödeneceği belirtilir. Ardından söz konusu olaya değinilerek huzursuzluğa sebep olan Hafsa ile Âişe'ye -isim zikredilmeksizin- hitap edilir ve tövbe etmeleri öğütlenir; aksi takdirde Allah'ın, Cebrâil'in, samimi müminlerin ve melekle-

rin Resûlullah'a yardımcı olacağı ifade edilir. Hz. Peygamber'in hanımlarını boşaması durumunda Cenâb-ı Hakk'ın kendisine daha üstün nitelikli hanımlar vereceği bildirilir (âyet: 1-5).

İkinci bölümde cehennemden dehşetinden söz edilerek müminlere hem kendilerini hem de sorumlulukları altında bulunan yakınlarını ondan korumaları istenir. İnkâr yolunu tutanlara kıyamet günü mazeret ileri süremeyecekleri uyarısında bulunulduktan sonra tekrar müminlere hitap edilir; samimi bir tövbe ile Allah'a yönelindikleri takdirde günahlarının bağışlanacağı ve cennete girecekleri müjdelendir. Ardından Resûl-i Ekrem'e kâfirler ve münafıklarla amansızca mücadele etmesi emredilir (âyet: 6-9). Sûrenin üçüncü bölümünde kadının dinî hayatı ve ebedî kurtuluşuyla ilgili önce olumsuz, sonra olumlu örnekler zikredilir. İnkârcılarla uzun süre mücadele eden Hz. Nûh'un karısı ile ahlâksızlığa karşı büyük mücadele veren Hz. Lût'un karısı kocalarının yolundan gitmeyip inkâra sapmış ve ebedî felâkete mâruz kalmıştı. Bunun yanında, âlemlerin rabbiyle yarışma iddiasında bulunacak kadar kendini büyük gören Firavun'un karısı ile Hz. İsmâ'îl babasız dünyaya getirmesi sebebiyle ağır ithamlara mâruz kalan İmrân kızı Meryem'in bütün güçlüklerle rağmen gönülden Allah'a bağlanarak kadınlara üstün örnek teşkil ettikleri ve ebedî mutluluğa hak kazandıkları belirtilir (âyet: 10-12).

Tahrîm sûresi nâzil olduğu sırada müslümanların refah düzeyi nisbeten yükselmişti. Buna rağmen Hz. Peygamber aile fertleriyle birlikte sade bir hayat yaşıyordu. Resûl-i Ekrem'in hanımları arasında bazı kıskançlıkların görülmesi tabii olduğu gibi bir kısmının ashap hanımlarına bakarak daha rahat bir hayat istemesi de yadırganacak bir durum değildir. Fakat Ahzâb sûresinin bu konuya temas eden âyetlerinde (33/28-29) peygamber hanımlarının dünyevî refahı istedikleri takdirde Resûlullah'tan boşanıp serbest kalabilecekleri, sabır ve kanaati ilke edinip Allah'ı, resulünü ve âhîret mutluluğunu tercih etmeleri halinde ise Cenâb-ı Hakk'ın büyük mükâfatına nâil olacakları ifade edilmiştir. Müfessir Taberî bu âyetlerin Tahrîm sûresinin gelişle bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür (*Câmi'u'l-beyân*, XXI, 187-188). Tahrîm sûresinin, kendilerine kitap indirilen diğer peygamberlere nisbetle Resûlullah'a has bir mazhariyet olarak nitelendirilen ve Kur'an'ın özünü teşkil eden kısa (sık sık fâsılalarla ayrılan, mufassal) sûrelerden olduğu bilinmektedir (İbrâhim Ali es-Seyyid Ali

İsâ, s. 313-314). Tahrîm sûresini okuyan kimseye Cenâb-ı Hakk'ın tevbe-i nasûh nasip edeceği yolunda rivayet edilen hadis (Zemahşerî, I, 684-685) mevzû olduğu belirtilmiştir (Muhammed et-Trablusî, II, 723).

Ebû Dayf Mücâhid Hasan, *Sûretü't-Tahrîm* adıyla tefsir ve tahlil mahiyetinde bir çalışma yapmış (Kahire 1987); Ahmet Şark *Tahrîm Sûresinin Eğitim Açısından Yorumu* (1993, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Bilâl Işık *Tahrîm Sûresinde Aile İlişkileri* (1999, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla yüksek lisans tezi hazırlamışlardır. Abdülhakîm Mahmûd "Tefsîrû sûreti't-Tahrîm" başlığı altında sûrenin muhtevası hakkında değerlendirmelerde bulunduğu makaleler yayımlamıştır (*Mecelletü'l-İslâm ve't-taşavvuf*, I/10 [Kahire 1959], s. 21-25; I/11, s. 19-22; I/12, s. 18-21; II/1, s. 20-22; II/3, s. 16-19; II/5, s. 15-17).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Sıdkî Cemîl el-Atâr), Beyrut 1415/1995, XXI, 187-188; XXVIII, 198-203; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl* (nşr. İsmâ b. Abdülmuhsin el-Humeydân), Beyrut 1411/1991, s. 438-441; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), Riyad 1418/1998, I, 684-685 [nâşirlerin notu]; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, Beyrut 1408/1988, XVIII, 117-122; Muhammed et-Trablusî, *el-Keşfü'l-ilâhî 'an şedîdî'z-za'f ve'l-mevzû' ve'l-vâhî* (nşr. M. Mahmûd Ahmed Bekkâr), Mekke 1408/1987, II, 723; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (nşr. M. Ahmed el-Emed - Ömer Abdüsselâm es-Selâmî), Beyrut 1421/2000, XXVIII, 472; İbrâhim Ali es-Seyyid Ali İsmâ, *el-Ehâdis ve'l-âşârü'l-vâride fi fe-zâ'ili süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1421/2001, s. 311-314.

BEKİR TOPALOĞLU

Tahrîm sûresinin ilk âyetleri

TAHRİME

(التحریمه)

**Namaza başlama,
iftitah tekbiri anlamında
bir fıkıh terimi
(bk. TEKBİR).**

TAHRİR

(تحریر)

**Osmanlı malî teşkilâtında
vergi tesbiti amacıyla yapılan sayım.**

Sözlükte "yazma, kaydetme, deftere geçirme" anlamına gelen **tahrîr** kelimesi terim olarak, Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tesbiti için değişik dönemlerde farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade eder.

Sanayi öncesi tarım toplumu yapısının hâkim olduğu çeşitli devlet ve imparatorluklarda ülkenin vergi ve vergi nüfusu potansiyelini belirlemek maksadıyla sayımlar yapılmıştır. Mısır'da ve Akdeniz havzasının kadim medeniyetlerinde, Roma'da, Ortaçağ Avrupa devletlerinde de bu usul bilinir. İslâm devletlerinde de buna benzer bazı uygulamalara rastlanır. Fakat Osmanlı tahrir sistemi genel çaplı olması yanında ayrıntı ve düzen bakımından kendine has bir özellik taşır. Osmanlılar'ın hangi tarihte bu tür sayımlara başladığı kesin şekilde bilinmemekle birlikte günümüze ulaşan en eski sayımı ihtiva eden 835 (1431) tarihli *Arvanid Sancağı Defteri* ile diğer bazı belgelerden, sayım sonuçlarının kaydedildiği defter usulünün XIV. yüzyılda mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Erken dönem tahrir defterlerinde ilk sayımdan sonraki sayımlarda yapılan işlem "ta'dil-i kânûn-ı çiftâ ve bennâkân" biçiminde tanımlanır (Cook, s. 51). Bundan da bir önceki defterde mevcut verilerin güncelleştirildiği ve kanunların değiştirildiği sonucu çıkarılabilir. Yeni tahrir neticesinde hazırlanan deftere "defter-i cedîd", öncekine "defter-i atîk", daha öncekine "defter-i köhne" denir. Osmanlılar'da tahrir timar sistemiyle doğrudan bağlantılı bir özellik göstermiş ve bu sisteminin yürürlükte olduğu (sâlyânesiz) eyalet ve sancaklarda uygulanmıştır (meselâ XVI. yüzyılda Rumeli, Anadolu, Rum / Sivas, Erzurum, Karaman, Zülkadriye / Dulkadir, Diyarbekir, Halep, Şam, Musul gibi eyaletler), XVI. yüzyılda fethedilen Mısır, Yemen, Bağdat, Lahsâ gibi sâlyâneli eyaletlerle yerel beylerin yönetmesine izin verilen, Diyarbekir, Van eyaletleri içinde yer alan, sayıları zaman içinde değişen (on-on bir kadar) hükümet-sancaklarda tahrir yapılmamıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timar sisteminin önemini kaybetmeye başlamasıyla klasik tahrir usulü yeni veya yeniden fethedilen bazı yerler müstesna terkedilmiştir. Selânikî'ye göre (*Târih*, I, 176) Ferhad Paşa ilk sadrazamlığı sırasında (1591-1592) vilâyet tahririni yasaklamış ve gerekirse otuz yılda bir yapılması usulünü getirmiştir.

Osmanlılar, bir yörede ilki fethin hemen ardından olmak üzere çeşitli vesilelerle tahrir yaparlardı. Kaynaklarda tahrirlerin hangi zaman aralığı ile yapıldığına dair verilen rakamlar gerçeği tam yansıtmaz. Genel olarak kaynaklarda tahririn otuz yılda bir tekrarlanması gerektiğine işaret edilir. Bununla birlikte fetih sonrası gerçek tahririn ardından yeni bir padişahın tahata geçmesi durumunda da genel tahrir-

lerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında (1454-1455) gerçekleştirilen Rumeli, Anadolu ve Rum beylerbeyliklerine ait tahrir neticesinde tertip edilen Anadolu ve Rumeli'deki sancaklarla ilgili pek çok defter bulunmaktadır. Yine Kanûnî Sultan Süleyman dönemiyle II. Selim devri başlarında ülke çapında tahrirler yapıldığı, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve III. Murad gibi hükümdarların ilk yıllarında da pek çok eyaletin tahrir edildiği anlaşılmaktadır. Yavuz Sultan Selim döneminde 924'te (1518) İbn Kemal'in eminliğinde Karaman'da gerçekleştirilen tahrire ait bir defterin başında Fâtih'in bir emrine atfen reâyânın dirlik ve düzenliği için "müceddeden yazılmak emrolunduğu" bildirilmektedir. III. Murad devrine ait bir kayıttta, "Hâlâ cülûs-ı saâdetme'nûslarında her vilâyet müceddeden ..." tahrir edildiği yazılıdır. Bununla beraber II. Selim devri başlarında yazılan yerlerin çoğu aradan fazla zaman geçmediğinden III. Murad devri başlarında yazılmazken her iki hükümdar döneminde de tahriri yapılan sancaklara rastlanmaktadır (Budın, Sirem, Simontornya vb.). Diyarbekir eyaletinin ve Doğu Anadolu'da bazı yerlerin son tahriri Kanûnî Sultan Süleyman devri sonlarında (1560-1566), Karaman eyaletinin son tahriri III. Murad devrinde (1583-1584), Rum / Sivas beylerbeyliğinin son tahriri 982-984 (1574-1576) yıllarında, Anadolu beylerbeyliğinin son tahriri bazı sancaklarda (Saruhan, Bolu, Sultanönü, Hüdâvendigâr, Karahisarısâhib, Hamîd, Teke vb.) II. Selim devri sonlarında, bazılarındaki (Aydın, Çankırı, Kastamonu vb.) III. Murad devrinde gerçekleştirilmiştir. Rumeli'de pek çok eyalet ve sancağı (Bosna, Budin, Hersek, Izvornik, Novigrad, Peçuy, Segedin, Semendire, Sirem, Timışvar, Vidin vb.) son tahrirleri III. Murad döneminde yapılmıştır. I. Ahmed devrinde az sayıda da olsa hem klasik anlamdaki tahrirlerin neticesinde tertip edilen hem de avâriz sayımlarının sonuçlarını yansıtan defterlere rastlanmaktadır.

Devletin büyük malî külfetlerle karşılaştığı dönemlerde deftere kayıtlı olmayan gelirlerin bulunması için genel tahrir yapılabilir. Öte yandan fethin hemen ardından gerçekleştirilen tahrirler sağlıklı olmayıp daha ziyade eski kayıtlara dayandığından ve fethedilen bir yörenin düzeninin istikrara kavuşması zaman aldığından birkaç yıl içinde aynı yerde tahrir tekrarlanırdı. Buna örnek olarak Yavuz Sultan Selim devrinde ele geçirilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı sancakların 924 (1518)

ve 928 (1522-23) yıllarında yazılması gösterilebilir (Göyünç, s. 38-42). Macaristan'da 1540-1590 arasında yaklaşık on yıllık aralıklarla tahrir yapıldığı tesbit edilmektedir (Dávid, s. 7-13). Klasik dönemde fetih tahriri dışında bazı yerlerin tahrirleri yaklaşık yirmi beş-otuz beş yıllık aralıklarla yapılırken bazı yerlerde çok daha kısa aralıklarla yapıldığı dikkate alınır. Sancakların durumuna göre merkezî hükümetin gerekli gördüğü zamanlarda gerçekleştirildiği söylenebilir.

Osmanlı belgelerinde tahririn amacı ülkedeki reâyânın oturduğu yerleri ve işlerinin bütün özelliklerini, mallarının ve ürünlerinin kaynaklarını, timar sahiplerinin gelirlerini, reâyâ ile timar sahipleri arasındaki uzlaşmazlıkları hükümdarın (devlet) bilmesi olarak belirtilir. Bunun yanında şeriate ve yerleşik kanuna aykırı bid'at ve zulümlerin önlenmesi, avâriz vergisinin yüklenmesi durumunda hâne sayısının bilinmesi, vakıfların durumunun ortaya konulması gibi amaçlar da söz konusudur. Zaman içerisinde daha önce tâbi oldukları eski kanunların Kanûn-ı Osmânî ile değiştirilmesini talep eden halkın bu talepleri de dikkate alınmıştır. Tahrir sırasında hiçbir kişinin ve gelir getiren hiçbir nesnenin defter harici bırakılmaması ("efrâd-ı nâstan bir ferd ve ebvâb-ı mahsûlâtan bir habbe cüz'î ve küllî hâric-ez-defter nesne kalma-yıp") il yazıcılarına gönderilen hükümlerde en sık vurgulanan hususlardandır. Tahrir sırasında yollanan emirlerde sayımların titizlikle yapılmasına yardım eden dirlik sahiplerinin terakkî ile ödüllendirileceği, ihmal gösteren mahallî idarecilerin azledileceği yönündeki uyarılar da yer alır.

Merkezden aldığı görevlendirme tâlimatıyla tahrir yapacağı sancağa giden ve yüksek mevkide görevli bir kişi olan eminle (il yazıcısı, muharrir vb.) kâtipten oluşan tahrir kurulu dirlik sahipleri yahut vekilleri ve kadılarıyla birlikte teftişe başlardı. Kadılar kendi kazaları yazılırken tahrir eminine yardımcı olmakla mükellefti. Eminler tecrübeli devlet adamlarından seçilirdi. Meselâ XV. yüzyılda Timurtaş Bey, Umur Bey, Mihalıoğlu Ali Bey, Tursun Bey, Baltaoğlu Süleyman Bey; XVI. yüzyılda nişanlılık yapmış olan Celâlzâde Mustafa ve Trabzon sancak beyi Ömer Bey gibi şahsiyetler dikkati çekmektedir. XVI. yüzyılda maliye tecrübesine sahip eyalet defterdarlarının yanında sancak beyi, kadı gibi yöneticilerin de tahrir eminiği yaptıkları görülmektedir. Yanlarında yazım görevini yerine getirmek üzere defterdarlık, defterhane, ka-

pikulu ocakları vb. birimlerde kâtiplik yapanlardan seçilen bir kişi bulunurdu. Tahrir heyeti, eski defterin (defter-i atîk) bir nüshası ile karşılaştırmalı olarak vergi mükellefi reâyâyı kaydederken eski defterdeki verileri güncelleştirirdi. Önceki tahrirden yeni tahrire kadar geçen sürede vefat eden kişileri siler, bulûğ çağına gelenleri eklerdi. Kişilerin medenî hallerinde ve fizikî yapılarında meydana gelen değişiklikler de tesbit edilirdi. Çeşitli sebeplerle vergi muafiyeti tanınan kişiler ve gruplar bu durumu gösteren belgelerini kurula sunarlardı. Teftiş sırasında emine merkezden verilen defterde yer alan ürünlerin hâsılat rakamları, reâyâ ve dirlik sahiplerinden edinilen bilgiler ışığında ortaya çıkan, her bir üründen alınan üç yıllık vergi miktarı ile karşılaştırılır ve uygun bulunduğu takdirde bu üç yılın ortalaması yıllık gelir olarak deftere kaydedilirdi.

Tahrir sürecinde mahallî âyan, eşraf, bilgi sahibi kişiler yanında bilhassa yeni ele geçirilen yerlerde Osmanlılar'la uzlaşarak konumlarını sürdüren eski yönetici veya dirlik sahiplerinin de rol oynadığı anlaşılmaktadır. Meselâ XV. yüzyıl ortalarında Rum beylerbeyliği içerisinde yer alan ve genellikle on-on beş köyün birleşmesiyle oluşan, "divan" ve "bölük" denilen bazı idarî birimlerin tahririnde bu birimlerin aynı zamanda dirlik sahibi olan divanbaşı ve kethüdâ gibi yöneticilerinin verdikleri bilgiler esas alınır. Yine tahrir sürecinde il yazıcılarına merkezden gönderilen emirlerde yetkilerini aşmamaları hatırlatılmakta, kanunlara aykırı değişiklikler bid'at kabul edilip kaldırılmaktaydı. Tahrir sırasında kurulla dirlik sahipleri ve halk arasında bazan tartışmalar meydana gelmekteydi. II. Bayezid devrinde zâhiren dinî özellik gösteren isyanların çıkmasında ve yayılmasında tahrir sonuçlarından memnun olmayan timar sahiplerinin rolü vardır. Bu durum Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemindeki isyanlarda da görülmektedir. Geçim darlığı yüzünden reâyânın tahrir esnasında köylerinin gerçek hâsılatını gizlemesi, köylerini terkederek deftere yazılmaması, timar sahibinin raiyetlerini tahrirden kaçırması vb. olaylar yaygın biçimde meydana gelmekteydi. Öte yandan güvenlik sorunu tahrir sürecini etkileyen unsurlardan biriydi. Meselâ 1642 yılı avârız tahriri sırasında Aydın sancağı il yazıcısına gönderilen bir fermanda sağlıklı bir sayım için öncelikle silâhlı reâyânın silâhlarının toplanması emredilmiştir (*Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, s. 57-62). Tahrir işlemi olağan durumlarda bir

iki yıl kadar sürmekle birlikte bu işlem tahrir edilen alanın büyüklüğü, tahrir sürecinde ortaya çıkan problemler, tahrir heyetinin halkın arzusuyla değiştirilmesi, il yazıcısının vefatı gibi sebeplerle uzayabilirdi. Bu süreçte vakıf köylere sonradan gelip yerleşenlerin durumu, kanuna aykırı vergi alınması, yazım sırasında ortaya çıkan fazlalığın (zevâid) nasıl tahsis edileceği, tahrir davetine icâbet etmeyen köylülerin durumlarının tahkiki, tahriri zamanında bitirmeyen eminlerin uyarılması vb. meselelerle ilgili olarak gerek tahrir heyetine gerekse mahallî idarecilere merkezden çeşitli fermanlar gönderilirdi (BA, MD, nr. 5, s. 2-7, 16 vd.). Emin ve kâtipler görevleri karşılığında her hânedan 2'şer akçe toplardı. Tahrir sonunda müsveddeler iki nüsha olarak temize çekilir, biri defterhânedeki saklanırken diğeri ait olduğu beylerbeyliğe gönderilirdi. Tahrir neticesinde mufassal, icmal / mücmel ve evkaf defterleri tertip edilirdi.

Tahrir sonucunda hazırlanan tahrir defterleri (arşiv kataloglarında tapu tahrir defterleri), Osmanlılar'ın klasik dönem denilen XV ve XVI. yüzyıllarda timar sistemini uyguladıkları bölgelerde vergi mükelleflerine ait çeşitli bilgileri, bunların yaşadıkları yerlerden toplanması beklenen vergileri, bu vergilerin hangi kişi veya kurumların tasarrufunda bulunduğunu tesbit eden ve genellikle sancak esasına göre düzenlenen resmî belgelerdir. Bu defterlerde vergi mükellefiyetini ve toplanacak tahmini vergi miktarını sağlıklı biçimde belirlemek için sayımı yapılan bölgedeki vergiden muaf kişiler de yazılırdı. Tahrir işlemiyle görevli kurul görevini tamamladıktan sonra bu tür bilgiler mufassal deftere yazılırdı. Bir köyün vergi mükelleflerinin yazımı sırasında bunların dirlik sahibine ödemekle yükümlü oldukları vergilerin bir yıllık toplamı da deftere kaydedilirdi. Köylü çiftçilerin her birinin ne kadar vergi ödeyeceği belirtilmezdi. Çift, ekinlü-bennâk, caba-bennâk vb. şeklinde yazılan kişilerden bu statüleri gereği ne kadar vergi alınacağı belliydi; ancak üretimle ilgili vergiler veya ârız vergilerin kimden ne kadar tahsil edileceği deftere yazılmamıştır. Zira Osmanlı tahrir defterlerindeki bu tür veriler, gerçekte tarhedilen veya toplanan vergi yekûnünü değil tahmini vergi miktarlarını göstermekteydi. Konu hakkındaki bir kanun hükmüne ve yerleşik kanaate göre üretimden alınan vergilere dair veriler tahrir işleminden önceki üç yılın üretim miktarları esas alınarak hesaplanırdı. Tahrir heyeti bu miktarı tesbit ederdi, fakat

akçe değeri ve köylerin toplam gelir rakamları merkezde belirlenirdi.

Mufassal tahrir defterlerinin düzenlenmesinde zaman içerisinde birtakım değişiklikler meydana gelmişse de XVI. yüzyılda klasikleşmiş biçimiyle bu defterlerin tertip tarzı şu şekilde tanımlanabilir: Defterin başında genellikle bir mukaddime ve sancak kanunnâmesi yer alır. Rum beylerbeyliği gibi bazı eyaletlerde her sancağın ayrı bir kanunnâmesi olmadığından kanunnâme metni merkezi sancağın defterinin (TK, TD, nr. 14, vr. 3^a-4^b) başında bulunur. XVI. yüzyılın son çeyreğine ait son klasik tahrir defterlerinin başında ayrıntılı fihristler vardır. Bunların ardından merkez kazadan başlayarak sancağı oluşturan kaza ve nahiyeler sıralanır. Bir kazada önce eğer varsa merkez konumundaki ("nefs" diye anılan) şehir veya kasaba, yoksa yine merkez konumundaki bir köy yazılır. Şehir ve kasabaların mahalleleri, bu mahallelerde kayıtlı yetişkin erkeklerin adları ve baba adları, meslekleri belirtilir. Yetişkin nüfus evli-bekâr (müzevvec-mücerret veya hâne-mücerret) ayırımına göre verilir. Mahallelerin yazımından sonra şehir / kasabanın geliri (hâsıl), bunu oluşturan unsurlar (genellikle pazar, boyahane, bozahane kapan, gümrük, liman şehirlerinde iskele vb. mukâtaaları; bazı kasabalarda tarım üretiminden gelen öşür vb.) buradaki kuruluşlar, bağ, bahçe, zemin vb. sıralanır. Ardından kazadaki köylere geçilir. Köyler bütün olarak yazılabildiği gibi geliri hisselerle ayrılmış köyler hisseler halinde ayrı parçalar şeklinde kaydedilebilir (hisse-i evvel, hisse-i sâni vb.). Köyün adı, hâsılının nasıl tahsis edildiği (timar, zeâmet, has, vakıf, mülk vb.) belirtildikten sonra köydeki veya hissedeki yetişkin erkekler, baba adları ve konumları gösterilir (meselâ Ali veled-i Mehmed, çift). Gayri müslimler genellikle hâne (müzevvec-mücerret) ayırımına göre yazılırken müslümanlar tasarruflarındaki toprak miktarını (tam çift, nîm / yarım çift, ekinlü-bennâk, caba-bennâk vb.) ve medenî durumlarını (hâne, mücerret) belirten işaretlerle kaydedilir. Anadolu'da XVI. yüzyıl ortalarına kadar gayri müslimler de müslümanlar gibi çift resmi kategorilerine göre yazılmış, bu tarihten itibaren onlar için resm-i çift vb. yerine ispençe denilen vergi konulduğundan defterlere müzevvec-mücerret diye geçirilmiştir. Şahısların kaydından sonra çiftlik, hassa çiftlik, zemin, mevkuf zemin vb. toprak parçaları yazılır. Ardından köyün / hissenin toplam geliri, bu geliri oluşturan vergiler (resm-i çift, is-

pençe, resm-i bennâk, resm-i mücerred; buğday, arpa, darı, pamuk, piriç, meyve, sebze, bağ, keten, kendir, bal vb. öşürleri; bâd-ı hevâ, deşt-bânî, koyun vergisi vb.) gelir. Köylerin yanı sıra bunların yakınındaki mezraalar, yaylaklar vb. de gelirleriyle birlikte yazılır. Kısaca mufassal defterde bulunabilecek veriler şunlardır: Bir sancakta yer alan kasaba ve köyler (karyeler), mezraalar, çiftlikler, piriç arkları, değirmenler, çeşitli sınaî tesisler vb.; yerleşim birimlerinde yaşayan vergi mükellefi erkek nüfus (muaf kişiler ve gayri müslimlerle, meskûn yerlerde hâne sahibi dul kadınlar dahil), çoğu yerlerde reâyânın işlediği toprakların büyüklüğü (ekilebilir toprak miktarı), timar sistemi içerisinde bulunmayan avâız ve XVI. yüzyıldan itibaren cizye vb. vergiler hariç reâyâdan toplanan çift, bennâk, caba, mücerret, ispençe vergileri, öşürler, bâd-ı hevâ türü ârizî vergiler (cürüm ve cinayet, evlenme, müjdelik vb.); vergilendirilen koyun ve kovan sayısı.

Özet halindeki defterler (icmal / mücmel), bilhassa XVI. yüzyılda mufassal defterde yer almayan dirlik sahiplerinin isimlerini ve gelir toplamlarını içerir. XV. yüzyılda bu tür bilgiler yanında bazı yerlerde dirlik sahiplerinin askerî yükümlülüklerinin de mufassal defterlere kaydedildiği dikkati çeker. Esasen bu devirde mufassal defterlerin bir kısmı dirlik esasına göre düzenlenmiştir. Aynı dönemde timar sahiplerinin isimleri ve gelirlerinin yazıldığı icmal defterlerine de rastlanır. Yine bu defterlerde dirliği oluşturan yerleşimlerin vergi nüfusu toplam rakam halinde yazılmıştır. Mufassal defterlerde olduğu gibi icmal defterlerinin içerik ve yapısında da zamanla değişiklikler meydana gelmiştir (meselâ *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*'de dirlik sahiplerinin askerî yükümlülükleri kayıtlı iken daha sonra yer alması gibi). XV. yüzyılın sonlarından itibaren timar icmallerinde padişahın başlatarak dirlik sahipleri derecelerine göre sırayla belirtilmiş, her dirlik sahibinin gelir sağladığı köyler, bu köylerin toplam gelir rakamı, bu köyden dirlik sahibine düşen pay ve sonuçta dirlik sahibinin toplam geliri verilmiştir.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarına has görünen bir başka icmal daha vardır. "Muhâsebe-i vilâyet defteri" diye adlandırılan ve 1530 yılına tarihlenen, fakat muhtemelen 1520'lere ait tahrirlerin sonuçlarını yansıtan bu tür mufassal icmaller, "Alaman seferi" öncesinde imparatorluğun genel durumunu öğrenmek amacıyla derlenmiştir. Bunlarda bir sancak ve kazadaki

dirlikler padişah hasları, beylerbeyi hasları, hisar muhafızı timarları, timar ve zeâmetler evkaf ve emlâk şeklinde toplu halde kayıtlı olup her kategoride bulunan yerleşim birimlerinin nüfusu hâne, mücerret vb. şeklinde toplam rakam olarak verilmiş ve yine toplam vergi geliri yazılmıştır. Bir kazanın yazımı bittikten sonra orada mevcut toplam kasaba, cami, köy, mezraa, zâviye vb. sayısı, muaf kişilerle vergiye tâbi nüfus özetleri çıkarılmıştır. Bu işlem sancak ve eyalet düzeyi içinde gerçekleştirilerek genel verilerin kolayca görülebilmesi amaçlanmıştır. Ancak mufassal defterlerle yapılan mukayeseler bu tür defterlere verilerin kaydı sırasında önemli yanlışlıkların yapılabildiğini göstermiştir (Emecen, sy. 16 [1996], s. 37-44). Tahrirler neticesi hazırlanan diğer bir defter çeşidi de evkaf defterleridir. Bu defterlerden vakıf olarak tahsis edilmiş yerleşim yerleri hakkında bazan mufassal defterlerde yer almayan veriler elde edilebilmektedir. Yine bazı yerlerde, vakfa tahsis edilen yerleşim birimlerinin nüfus ve hâsılı hakkında mufassal defterdekinden farklı bilgiler yoksa da vakıf gelirlerinin harcadığı yerler hakkında ayrıntılar mevcuttur. Evkaf defterleri, mufassalları tamamlaması açısından bölgeden bölgeye ve zaman içerisinde farklı özellikler gösterir.

Defterler ilk başlarda, meselâ Fâtih Sultan Mehmed döneminde tevki' hattıyla kaleme alınırken II. Bayezid devrinden itibaren siyâkat yazısı hâkim olmaya başlamış, vergi miktarları ve nüfusa ilişkin sayılar bazı yerlerde veya bazı dönemlerde normal Arap rakamlarıyla, diğerlerinde divan rakamlarıyla kaydedilmiştir. Tahrir defterlerindeki terimler, ölçü ve tartı birimleri standart olmayıp sancaktan sancağa farklılıklar gösterebilir. Bazan aynı eyalet ya da sancak içinde bile farklı öşür oranlarına rastlanır. Dolayısıyla bu defterlerdeki bilgiler, ancak başlarında yer alan veya o yöreye ait olduğu bilinen kanunnâmeler ışığında anlaşılabilir. Tahrir defterleri timar ve arazi meselelerinde temel başvuru kaynağı sayıldığından iki tahrir arasında veya son tahrirlerin ardından meydana gelen anlaşmazlıklarda, problemlerde nişancı tarafından defterde tashihlerin yapıldığı görülür. Yine son tahrirlerin ardından vakfedilen gelirlerle ilgili belgeler, ihtilâflı konulara dair arzuhal ve hüccetler, çeşitli hususlardaki ilmühâberler, mülknâme, ferman ve buyruğlar gibi mufassal ve evkaf defterlerine iştirilmiş pek çok resmî belge mevcuttur. Bu defterlerin devletin bir nevi hazinesi niteliğini taşıdıkları için

sıkı koruma altında tutulduğu, defter emininin nezâretinde Defterhâne'de saklandığı, işlemlerin de burada yapıldığı bilinmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde *Tapu-Tahrir Defterleri Katalogu*'nda 1110 adet mufassal, icmal, evkaf, piyade, müselleme vb. defter bulunmaktadır. Aynı arşivin *Bâb-ı Âsafî Defterhâne-i Âmirî Defter Katalogu*'nda büyük kısmı parçalar halinde 851 adet mufassal, icmal, evkaf vb. tahrir defterleri muhafaza edilmektedir. *Maliyeden Müdevver Defterler Katalogu*'nda da klasik tahrir ve avâız tahrir defterleri vardır. Mufassal avâız defterlerine *Tapu-Tahrir Katalogu*'nda da rastlanmaktadır. Ayrıca *Kâmil Kepeci Tasnifi*'nde (Mevkûfat Kalemi) çok sayıda mücmel avâızhâne defteri mevcuttur. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 203 mufassal, 162 icmal ve elli bir evkaf defteri bulunmaktadır. İstanbul Belediyesi Atatürk Kıtıplığı Muallim Cevdet yazmaları arasında da mufassal, icmal ve evkaf defterlerine rastlanır. Özellikle son tahrirlere ait defterler bazan çok geniş bölgeleri kapsadığından birden fazla cilt halinde muhafaza edilmektedir (Sivas ve Tokat, TK, *TD*, nr. 10, 12, 14; Amasya, TK, *TD*, nr. 26, 30, 34; Rum-ili Sol-kol, TK, *TD*, nr. 187, 194; Halep, TK, *TD*, nr. 36, 39; Şam, TK, *TD*, nr. 99, 177, 195).

XVI. yüzyıl sonlarında iki cephele savaşlar ve içeride Celâlî isyanlarının patlak vermesiyle yaşanan karmaşa ortamında halkın ve timar sahiplerinin düştüğü kötü durum köylülerin yerlerini yurtlarını terk edip daha korunaklı yerlere kaçmaları, ateşli silâh kullanan askerlerin devreye sokuşu, merkezî hazine gelirlerinin arttırılması ihtiyacı vb. sebeplerle timar sistemi eski önemini kaybedince klasik tahrir usulü de terkedilmiştir. Avâız vergisinin merkezî maliye açısından giderek ön plana çıktığı ve olağan duruma geldiği, timar olarak tasarruf edilen mirî arazinin mukâtaa haline geldiği bu süreçte avâız vergisinin toplanması bakımından önem arzeden avâız tahrirleri yapılmaya başlanmıştır. Esasen XVI. yüzyılda avâız sayımları yapılmış, ancak genelde avâız ve cizye yükümlülükleri birlikte kaydedilmişti. Müslüman avâız yükümlülükleri veya daha önce muaf olan kesimler için tutulan müstakil avâız defterlerinin ilk örneği 1600-1601 yıllarına aittir. Bu defter daha önce yardımcı askerî güç olarak hizmet eden piyade ve müsellemleri içerir. Tokat'a ait bu defterde piyade ve müsellemlerin yanında avâız öde-

yemeyecek derecede fakirlerle Celâlî korusundan kaçanlar da yazılıdır (BA, MAD, nr. 1294).

XVII. yüzyılın ilk çeyreğine ait başka müsellim ve piyade defterleri de vardır. 1620'den sonra avâz defterleri daha kapsamlı hale gelmiştir. Bundan maksat, avâz yükümlülüğünü bir bölgedeki bütün vergi mükelleflerine adil biçimde yaymaktır. 1616 tarihli Halep defteri en erken tarihli defterlerdendir. Bu tür defterler en çok 1642 yılı civarında görülür. Ancak yapılan genel sayım yüzünden devrin sadrazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa epeyce tepki çekmiştir. Naîmâ'ya göre onun azlinin ve katlinin sebeplerinden biri de hazine gelirlerini arttırmak için yaptığı çeşitli islahatlarla bu çerçevede yapılan avâz ve cizye tahriri sırasında halka yapılan zulümlerdir (Târih, III, 977-978). XVII. yüzyılın ileri dönemlerinde de avâz ve cizye tahrirleri yapılmış, bu tür sayımların neticesinde mufassal ve icmal defterleri tertip edilmiştir. Sancaklar veya eyaletler arasında farklar olmakla birlikte defterlerin ortak özellikleri vardır. Mufassal defterlerde kasaba ve köylerde askerî ve ulemâ kesimiyle reâyâ ayrı ayrı yazılmıştır. Bazı defterlerde toplam rakamlar, bazılarında ise bunların kaç avâz hânesine tekabül ettiği gibi bilgiler mevcuttur. Kişilerin meslekleri, özürllülük halleri, muafiyetleri vb. hususlar da defterlerde yazılıdır. Bölgelerin bir kısmında (Şarkîkarahisar, Erzurum vb.) hânelerin yanında bazı kişilerin tasarrufundaki bağlar ve araziler de kaydedilmiştir (BA, MAD, nr. 299, 5152).

Mufassal avâz defterleri esas olarak yerleşim birimlerindeki hâneleri kayda geçirmiştir. Bazan bu hâneler nefer, hâne ve mücerret gibi kategoriler şeklinde zikredilir, fakat asıl olan, avâz vergisini ödeyebilen yetişkin hâne sahibi erkekleri ve bazı hallerde dul kadınları kaydetmektir. Bunların arasında yaşlılık, fakirlik, avâz ödemeye yeterli toprağı bulunmama ve hastalık gibi sebeplerle hâneye dahil olmayanlarla avâz yükümlülüklerini belirli hizmetler karşılığında yerine getirdiklerinden vergiden muaf tutulanlar da zikredilir. Defterlerde ayrıca hâne sahibi askerî sınıf mensuplarının (askerî, ulemâ, seyyidler, zâviyedarlar vb.) yazılı olduğu (BA, MAD, nr. 3880, 5152), ancak özet defterlerde (BA, MAD, nr. 6422; KK, nr. 2602) bu hânelerin ilgili birimin hâne sayısına dahil edilmediği tesbit edilmektedir. Bazı eyaletlerin mufassal defterlerinde sadece avâz ödeyebilen nüfusun belirlenmesiyle kalınmamış, sancak temelinde özet halinde bunların

kaç nefer ve kaç hâne (avâz hânesi) olduğu da belirtilmiştir (BA, MAD, nr. 3074). Diğer bölgelerde ise bu tesbit işi icmal defterlerinden izlenebilmektedir. Sivas'a bağlı Amasya sancağı defterinde dul kadınlar (havâtîn-i tul) kategorisi özellikle dikkati çeker. Klasik tahrir defterlerinde gayri müslim nüfusun yoğun olduğu yerlerde hâne reisi konumundaki kadınlar ise "bîve" (dul) adı altında yazılmıştır. XVII. yüzyılda avâz tahrirleri hem Anadolu'da hem Suriye'de hem de Balkanlar'da çeşitli sancaklarda birçok defa yapılmış, XVIII. yüzyılda da sürmüştür. Tanzimat dönemi öncesinde II. Mahmud'un kurduğu yeni ordu için asker tedariki gündeme gelince erkek nüfusun durumunu tesbit amaçlı, geniş çaplı nüfus tahrirleri yapılmıştır. Bu tahrirlerde erkek nüfus yaş ve dış görünüş kategorilerine göre tesbit edilmiş, altı aylık periyotlarla nüfusun geçirdiği vukuat da (ölüm, doğum, göç) yazılarak ana kütük defterlerine kaydedilmiştir. Bu gelişme ileride modern nüfus sayımlarının başlangıcını oluşturacaktır. Ayrıca Tanzimat'tan sonra temettuat denilen mal ve varlık sayımlarını içeren defterlerin hazırlanıldığı bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hüdavendîgâr Livası Tahrir Defterleri (haz. Ömer Lutfi Barkan – Enver Meriçli), Ankara 1988, Ömer Lutfi Barkan'ın girişi, s. 1-144; *Hicrî 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (nşr. Halil İnalıcık), Ankara 1954; *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri: 937-1530* (nşr. Ahmet Özkılıç v.dğr.), Ankara 1993, Halil İnalıcık'ın girişi, I, 1-7; Selânikî, *Târih* (İpşirli), I, 176; Naîmâ, *Târih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, III, 977-978; Barkan, *Kanunlar*, tür.yer.; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 38-42; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia: 1450-1600*, London 1972, s. 51; N. Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar* (trc. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1985, tür.yer.; Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990: *Bildiriler*, İstanbul 1991, s. 149-155; a.mlf., "Mufassaldan İcmale", *Osm.Ar.*, sy. 16 (1996), s. 37-44; H. W. Lowry, *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, İstanbul 1992, tür.yer.; L. T. Darling, *Revenue-raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1500-1660*, Leiden 1996, tür.yer.; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmiri: XVI-XVIII. Yüzyıllar* (doktora tezi, 1997), MÜ Tarih Araştırmaları Enstitüsü, tür.yer.; a.mlf., "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/1, İstanbul 2003, s. 267-286; G. Dâvid, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı* (trc. Hilmi Ortaç), İstanbul 1999, s. 7-13; Oktay Özel, "Avâz ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi*

ve İstatistik (haz. Halil İnalıcık – Şevket Pamuk), Ankara 2000, s. 35-50; a.mlf., "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâz Defterleri", *TTK Bildiriler*, XII (1999), III, 735-743; Halil İnalıcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu", *TTK Belleten*, XXIII (1959), s. 575-610; T. Halasi-Kun, "Some Notes on Ottoman Mufassal Defter Studies", *JTS*, X (1986), s. 163-166; C. Heywood, "Between Historical Myth and 'Mythohistory': The Limits of Ottoman History", *Byzantine and Modern Greek Studies*, XII, Oxford 1988, s. 315-345; R. Murphey, "Ottoman Census Methods in the Mid-sixteenth Century: Three Case Studies", *St.I*, LXXI (1990), s. 115-126; M. Kiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and the Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research", *EB*, sy. 4 (1990), s. 206-249; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *VD*, sy. 22 (1991), s. 429-439; Kemal Çiçek, "Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Tahrirler Hakkında Bazı Gözlemler", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 6, Ankara 1995, s. 51-89; Zeki Arıkan, "Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler", *Osm.Ar.*, sy. 16 (1996), s. 1-13; Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 1, İstanbul 2000, s. 319-332; Suraiya Faroqi, "Tahrir", *EP* (İng.), X, 112-113. MEHMET ÖZ

et-TAHRİR ve t-TENVİR

(التحرير والتنوير)

Muhammed Tâhir İbn Âşûr'un

(ö. 1973)

Kur'an tefsiri.

Eserin önsözünde belirtildiğine göre ilk adı *Tahrîrû'l-ma'ne's-sedid ve tenvirû'l-'akli'l-cedid min tefsiri'l-kitâbi'l-mecid* olup sonraları müellifi tarafından *et-Tahrir ve t-tenvir mine't-tefsir* şeklinde kısaltılmıştır. İbn Âşûr, Zeytûne Üniversitesi'nde verdiği tefsir derslerini önce *Mecelletü'z-Zeytûne*'de periyodik olarak yayımlamış (Belkâsım el-Gâlî, s. 75), ardından bunları bir araya getirip eserini oluşturmuştur. İbn Âşûr, tefsirin başında kendi yöntemini anlatırken daha önce yazılan tefsir kitaplarındaki yorumları olduğu gibi benimsemişliğini, bunlara karşı bir tavır da almadığını ifade etmekte, kendisinin hiçbir kaynakta görmediği bazı mânaları kitabında kaydettiğini belirtmektedir. Özellikle meânî, beyân ve bedî' sanatlarını içeren belâgatın Kur'an'ın hemen her âyetindeki yansımalarını ortaya koymaya ağırlık verdiğini zikretmekte ve bu hususun eski tefsirlerin hiçbirinde yer almadığını söylemektedir. Müellif ayrıca âyetler arasındaki muhteva ve üslup ilişkisine (tenâsübü'l-âyet) önem verdiğine dikkat çekmekte, sûreler